

Вступ

Історичний літопис сучасного Тернополя розпочався весною сьогодні вже далекого 1540 року, коли польський король Сигізмунд I надав Великому коронному гетьману, каштеляну краківському, графу Яну з Тарнува локаційний привілей на право заснування опідуму (укріпленого містечка) Тарнополе. Твердиня мала слугувати для захисту населення Галичини від нападу кримських татар, турків і волохів. Для будівництва Великий коронний гетьман обрав територію спустошеного урочища Сопільче. На той час це був закинутий пустир, який, проте, міг мати важливе стратегічне значення завдяки дуже вигідному положенню на переїзді із Західного Поділля у напрямку до Львова. Підвалини замку закладались на лівому березі тихоплинної річки Серет — «в місці безлюдному, званому Сопільче».

Історія спорудження тернопільського замку, його неодноразові перебудови та реконструкції є однією з цікавих сторінок архітектурного минулого нашого міста. Хоч вперше в актових документах наш замок згадується під 1550 роком, початок його будівництва припадає на 1540 рік. Воно, можливо, тривало до першого невдалого татарського нападу на опідум 1549 року. Тоді кримчаки не змогли захопити твердиню над Серетом, але замок, очевидно, зазнав певного пошкодження, і тому виникла потреба його відновлення у 1554 році. Про це дізнаємося з листа теребовельського старости Бернарда Претвіча до імператора Священної Римської імперії німецького народу Фердинанда I, у якому він зазначив, що Великий коронний гетьман Ян з Тарнува розпочав у місті Тарнополе зводити новий кам'яний замок. Будівництво тривало понад двадцять років і було завершено сином гетьмана Кшиштофом у 1565 році. Ймовірно, що на останньому етапі будівництва замкової споруди був задіяний італійський архітектор Христовор Бодзан (Боццано).

Протягом наступних сторіч помінялися не тільки власники міста, а й зазнала змін і сама споруда. З початку XIX ст. замок перебудували на палац. Він був пошкоджений під час Першої світової війни і відбудований протягом другої половини 20-х років минулого століття. Більш значних руйнувань споруда зазнала під час вигнання з міста гітлерівських загарбників у 1944 році. Відновили його лише на початку наступного десятиріччя.

Автор цього нариса, не претендуючи на вичерпність у викладі названої вище теми, намагався цим виданням внести щось нове у вивчення історії побудови та відновлення тернопільського замку, одночасно поєднуючи свою розповідь з ілюстративним матеріалом. У публікації висвітлено історичні передумови спорудження цієї архітектурної пам'ятки, подається історія її будівництва, реконструкції та розповідається про осіб та події, пов'язані з нею.

У тексті автор подає назву міста Тернопіль відповідно до офіційного найменування (Тарнополе, Тарнополь, Тернопіль) в різні роки його історії.

Видання проілюстроване репродукціями світлин, листівок, малярків, а також акварелей живописця О.М. Герасимова із зображеннями замку. Крім того — фотографіями речових матеріалів з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею, картами і планами міста XVIII–XIX ст., планом споруди замку.

Джерела, які стосуються історії тернопільського замку, зберігаються в архівах і бібліотеках Білорусі, Польщі та України.

Тернопільський замок: коротка передісторія

Землі, на яких розташоване сучасне місто Тернопіль, входили до складу давнього Тербовльського князівства, періодично потрапляючи до складу більших політико-адміністративних утворень. Після того як Русь розпалася на окремі самостійні князівства, Тербовльський уділ у 1144 році увійшов до складу Галицького князівства. У 1199 році уже вся територія сучасного Тернопілля була включена до складу Галицько-Волинської держави, яка на початку XIII ст. стала наймогутнішою країною на теренах Південної Русі.

Близько 1323 року, після смерті князів Андрія і Лева Юрієвичів, синів Юрія I Львовича, згасла династія Романовичів. На галицько-волинський престол був запрошений княжич Болеслав¹, син мазовецького князя Тройдена з роду П'ястів, який після хрещення за православним обрядом взяв ім'я Юрій. В історію цей останній галицько-волинський князь увійшов під ім'ям Юрія-Болеслава II Тройденовича. Політика, яку він проводив, викликала незадоволення як боярської верхівки, так і міського населення, що призвело до його смерті: Юрій II був отруєний 7 квітня 1340 року у Володимирі. Смерть останнього галицько-волинського князя Юрія II Тройденовича поклала кінець незалежності цього державного утворення. Почалась довголітня військово-політична експансія Польської і Литовської держав на цю територію. Внаслідок походів польського короля Казимира III Великого та литовського князя Любарта Гедеміновича Галицько-Волинська держава зазнала розчленування і поділу: Галичина з Белзькою землею і Холмщиною увійшла до складу Польщі, а Волинь потрапила під владу Литви. Але боротьба між

¹ Княжич Болеслав — по матері русин, внук короля Юрія I Львовича (син його доньки Марії), запрошений на престол боярами після вимирання роду Романовичів.

Польщею і Литвою за ці землі тривала ще довгий час. Згідно з договором після війни 1351–1352 років між Литвою і Польщею, Галичина залишилась під владою останньої. Остаточо Східна Галичина була включена до Польської держави у 1387 році і залишалась у її складі аж до 1772 року [20, с. 71–73; 24, с. 3–4, 6, 27; 25, с. 110–115].

Ось як охарактеризував політичну експансію Польської держави на українські землі у середині XIV ст. канадський професор, українець за походженням, Орест Субтельний: «Підпорядкування поляками земель і населення України було важливим поворотним пунктом в історії обох народів. Для поляків це означало сталу орієнтацію на Схід, на відміну від західної, що переважала раніше; ця зміна несла далекосяжні політичні, культурні та соціально-економічні наслідки. Для українців це було більш ніж просто заміною своїх правителів чужими: воно означало підпорядкування чужій нації з іншою релігією й культурою. Незважаючи на певні позитивні наслідки такого симбіозу, згодом із нього виріс гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, що тривав близько 600 років і поширився на всі царини життя України» [34, с. 74].

*Портрет Яна
Тарновського (з фондів
Львівського
історичного музею)*

В Україні швидко зростають землеволодіння польських феодалів. Магнатські родини Замойських, Калиновських, Потоцьких, Тарновських, Язловецьких, Сенявських та інших просувались на так звані «Східні креси», будували замки і нові міста. У той же час населення Східної Галичини вело постійну боротьбу з ворожими нападами татар. Вже існуючі замки не могли захистити південно-східні кордони Польського королівства від цієї постійної небезпеки. Отже, зовнішня загроза її територіям стала важливим чинником, який зумовив необхідність швидкими темпами будівництва важливих у стратегічно-

◀ *Портрет Великого коронного гетьмана графа Іоанна з Тарнува (Яна Тарновського) із колекції польського короля Станіслава Августа (з книги «Żywot y smierć Jana Tarnowskiego, kasztelana krakowskiego, Hetmana wielkiego koronnego». — Warszawa, 1805)*

му плані нових замків і фортів на теренах Східної Галичини. З другої половини XIV ст. споруджуються перші муровані замки, а з XVI ст. — бастионного типу, що було спричинено розвитком вогнепальної зброї (артилерії). У першій половині XVI ст. в Італії з'явилась бастионна система, яка набула у XVI–XVIII ст. значного поширення по всій Європі. Створення згаданих укріплень базувалось на застосуванні теоретичних розрахунків, викладених у мілітарних архітектурних трактатах. Палацові будівлі, житлові приміщення для гарнізону, господарські споруди оточувались глибокими сухими ровами та високими земляними валами.

У цей період важливого оборонного значення набувають культурні споруди — фортифікуються церкви, костьоли, синагоги і монастирі. Потрібно наголосити, що фінансову можливість зводити оборонні комплекси у той час мала тільки польська магнатерія, яка й відіграла позитивну роль у захисті населення Галичини, споруджуючи оборонні замки.

Перша письмова згадка про Тернопіль припадає на 1540 рік. У цей час на польському престолі перебував король Сигізмунд I. 15 квітня 1540 року (за старим стилем) він надав Великому коронному гетьману, каштеляну краківському, графу Яну з Тарнова локаційний привілей (Locasio oppidi Tarnopolie — Локація опідуму Тарнополе) на заснування укріпленого містечка. В ньому йдеться про надання дозволу заснувати Тарнополе на пустирній

місцевості, названій Сопільче, на березі річки Серет в Трембовельському повіті. Одночасно його поселенці звільнялися від стягування зборів і робіт на 15 років. Війтом (адвокатом, захисником) призначили Якуба Бодзановського, трибуна Галицького, з оплатою 200 флоринів (на той час 1 флорин = 30 срібних грошів). Копія привілею була внесена у королівській канцелярії в місті Кракові до Метрики Коронної за 1540 рік, яка нині зберігається у Головному архіві давніх актів (AGAD) у Варшаві. Скорочений виклад цього привілею надруковано у «Збірнику документів Польського королівства» [10, в. 290–292; 11, р. 152; 17, с. 387]. На нашу думку, опідум Тарнополь повинен був слугувати для захисту теренів всього Західного Поділля.

Місто Тарнув розташоване у Західній Галичині в Польщі, недалеко від впадіння річки Білої у річку Дунаєць — праву притоку Вісли. У наш час Тарнув є адміністративним, промисловим і культурним центром повіту в Малопольському воєводстві, розміщеним біля важливого міжнародного транзитного шляху і головної залізничної колії, яка перетинає південну частину Польщі із заходу на схід. Тарнув — місто-побратим Тернополя.

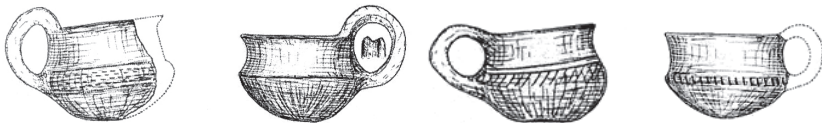
Найцікавішою архітектурною пам'яткою у Тарнові є збудований у XIV ст. собор в готичному стилі. У ньому зберігаються знамениті пам'ятки Ренесансу — настінні надгробки колишніх власників Тарнополя Яна, Кшиштофа і Зофії Тарновських та магнатів Острозьких.

Територія урочища Сопільче² розкинулась над річкою Серет, що є притокою Дністра. З півночі підступи до нього захищала річка Рудка — притока Серету, яка зараз тече в закритому каналі вулицею Соломії Крушельницької та по території парку імені Т.Г. Шевченка. На заході та південному заході урочище обмежене річкою Серет. З півдня Сопільче оточували болота (у наш

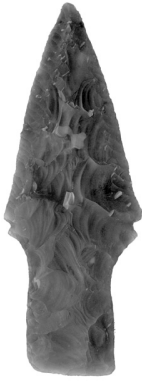
² Сопільче — відповідно до локаційного привілею (Locacio oppidi Tarnopolie). Наприкінці XIX ст. топонім «Топільче» подав Людвік Дездецький у статті «Тарнополь». Проте дослідник не вказав джерело, на підставі якого він вжив цю назву [42, с. 188].

час на цій місцевості розташований гідропарк «Сопільче»). Це урочище з давніх часів було сприятливим для поселення людей.

Як свідчать археологічні знахідки, перші сліди проживання людей на території Тернополя належать до епохи середнього палеоліту (мустьєрська фаза 100–40 тис. років до н. е.) [33, с. 167]. На теренах міста знайдено кам'яні просвердлені сокири, крем'яні серп і наконечник списа (ТОКМА-208), які зберігаються у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею. У 1870 р. під час прокладання залізниці виявили могильник раннього залізного часу висоцької культури (IX–VIII ст. до н. е.). На території, де зараз розташований залізничний вокзал, розкопано поховання, викладені каменем в декілька рядів. Також будівельники натрапили на ями в глині, розміщені у вигляді «тротуарів». Тоді знайдено дві малі глиняні потовщені посудини, чотири черпаки, кремій у вигляді ножа, бронзовий браслет із залишками кістки людської руки, залізний наконечник від списа. Усе це передано в музей Любомирських у Львові. В околиці тогочасного міста знайдено крем'яну сокиру завдовжки 20 см, яку передали до збірки Краківської академії [45, с. 233; 56, с. 101]. В межах міста 14 вересня 1874 року виявлено п'ять римських монет I–IV ст.: один срібний денарій Коммода і чотири малі бронзові імператорів Авреліана, Константина Великого і цезаря Кріста [53, с. 105]. В Подільському музеї у Тарнополі зберігалася римська монета імператора Траяна, знайдена на території міста [55, с. 11]. В околиці замку, під час копання котлована під фундамент нових казарм, на рубежі XIX–XX ст. знайшли денарій Доміціана 80 року н. е. [52, с. 125]. Крім того, з Тарнополя походить римська амфора, яка до Першої світової війни зберігалася у Львівському музеї ім. Любомирських [45, с. 255].

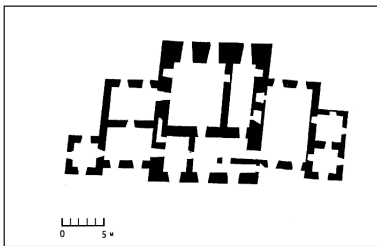

Черпаки, знайдені у Тернополі (з книжки: Sulimirski Tadeusz. «Kultura Wysocka. Prace Prehistoryczne NR 1. Polska Akademia Umiejętności». — Kraków, 1931)

◀ *Наконечник списа крем'яний, знайдений в Тернополі у 1954 році на території другої ділянки торфорозробок (з фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею)*

Спорудження замку та оборонних укріплень навколо нього відбувалось швидко й основні роботи завершилися за десять років. Про первісний план замку відомостей немає. Можливо, він був дерев'яний чи кам'яно-дерев'яний. На нашу думку, споруда зазнала пошкоджень або цілковитого знищення внаслідок ворожих нападів. Сучасні польські історики не мають єдиної думки про початок будівництва замку. Марія Бриковська стверджує, що воно розпочалось у 1554 р., а Рената Хмурак першу зафіксовану письмову згадку про замок датує 1566 роком [38, s. 171–172; 39, s. 258]. Насправді вперше про замок згадується у гетьманському привілеї 1550 року, в якому власник опідуму Тарнополе Іоанн, граф з Тарнува (згодом Ян Тарновський), детально регламентував права та обов'язки міщан [9, s. 19]. Також про початок будів-

План споруди тернопільського замку

ництва мурованого замку 1554 року гетьманом Яном з Тарнува пише теребовельський староста Бернард Претфіч (Bernard Pretficz) у своєму листі від 11 грудня 1554 року до імператора Священної Римської імперії Фердинанда I [7, v. 163–170]. Ймовірно, від первісної будівлі збереглась лише нижня (цокольна) частина, на якій гетьман і почав зводити стіни му-

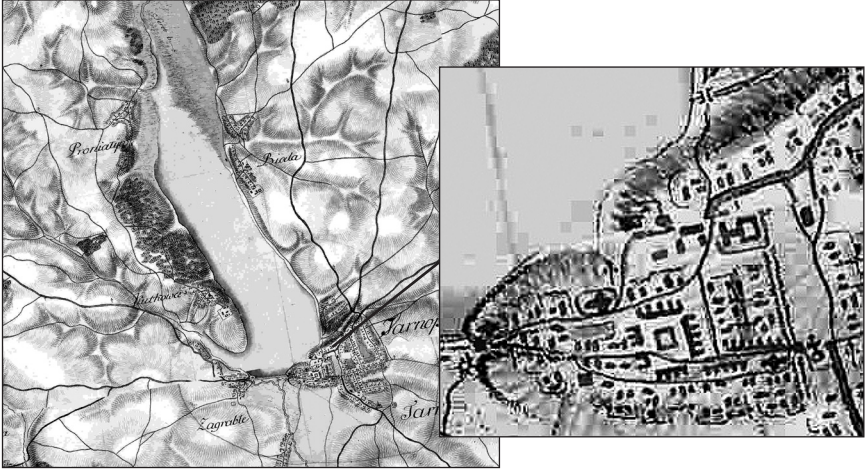
рованого замку у 1554 році. Сучасна споруда замку складається з центрального, прямокутного в плані, триповерхового корпусу з боку дитинця та двох бокових флігелів, нижчих на один поверх, з південної та північної сторін, які симетрично розташовані щодо центральної частини.

Побудова цієї твердині на відносно високому пагорбі зумовила її різноповерховість. Із західного боку, від ставу, центральний корпус є п'ятиповерховим. У цокольні частині споруди містились каземати і підвали, з яких у напрямку до ставу та на південь виглядали отвори бійниць.

Одночасно поряд з замком розвивалось місто. Український дослідник О.В. Лесик вважає: «Будь-яке давнє поселення починалося з фортифікаційної споруди. Незалежно від кількості жителів, характеру й роду їх занять, вони були відділені від зовнішнього світу оборонними стінами замку. Розвиток торговельних зв'язків, розширення населених пунктів, еволюція оборонних споруд поступово зумовили появу всіляких будівель за межами фортець. Багато століть було потрібно для того, щоб замки втратили свої початкові функції» [28, с. 65]. Нова забудова обростала назовні від укріпленого дитинця, квартали міста формувались у межах Серету та Рудки. При формуванні плану міста вирішальними факторами виступали природні перешкоди, які під час заснування Гарнополя відігравали позитивну роль: особливості рельєфу, наявність річок Серет та Рудки (річки стали надійною складовою частиною оборонної системи), а також напрямок основної дороги — історичного шляху, який проходив зі Львова на Поділля (сучасна вулиця Руська). Ці чинники визначали конфігурацію і склад оборонних укріплень, які, в свою чергу, впливали на планування, форму та розміри міських кварталів, напрямки

Замурована бійниця у підземеллі замку (південний напрямок), березень 2017 року

Став і замок у Тарнополі на карті Фрідріха фон Міга 1779–1783 років, фрагмент

головних вулиць, розміщення міських брам. Роль оборонних споруд впродовж багатьох століть була провідною під час захисту міст і містечок від нападників. Завдяки розвитку артилерії та систем фортифікації в цей період замок і середмістя утворили єдиний оборонний комплекс.

16 березня 1548 року Ян з Тарнува отримав від короля дозвіл на створення ставу для розведення риби. Затопивши водою долину річки Серет за допомогою греблі, яку збудували вздовж Львівської дороги, він утворив на ній став, який омивав місто із заходу. Таким чином, штучно створена водойма забезпечила водний захист опідуму (укріпленого містечка) із західного боку [13, v. 33; 35, s. 54].

Зміст

Вступ.....	3
Тернопільський замок: коротка передісторія	5
Засновник Тернополя Ян Тарновський	13
Тернопільська твердиня у період XVI–XIX ст.	19
Замок у XX ст.	34
Бібліографія	50
Список скорочень	54
Словник	55